

УДК: 413

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-118-121

Нусубалиева Е.Ш.

пед. илим. канд., доц.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

elsham2003@mail.ru

Нусубалиева Е.Ш.

канд. пед. наук, доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

elsham2003@mail.ru

Nusubalieva T.Sh.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

elsham2003@mail.ru

КӨРКӨМ ТЕКСТТИН МЕТАЛИНГВИСТИКАЛЫК КАРАЖАТТАРЫ КОТОРМОНУН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

МЕТАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК ОБЪЕКТ ПЕРЕВОДА

METALINGUISTIC MEANS OF LITERARY TEXT AS AN OBJECT OF TRANSLATION

Аннотация: Бул макалада котормонун объектиси катары көркөм текстти түзүүнүн металингвистикалык каражаттарынын системасынын өзгөчөлүктөрү каралат. Билингвизмдин, герменевтиканын, салыштырма-типологиялык аспектилерди изилдөөнүн актуалдуулугу азыркы тил илиминде чагылдырылган айрым концепцияларды корректировкалоонун өсүп барган мааниси менен аныкталат.

Изилдөөнүн максатка ылайыктуулугу котормо процессин когнитивдик позициялардан изилдөөнүн зарылдыгы менен шартталат, себеби азыркы этапта тилдин жалпы моделин куруудагы лингвистиканын позициялары формалдуулуктун перманенттүүлүгүн сактап келет.

Акыркы убактарда көркөм прозанын мисалында тилдерди салыштырма-типологиялык изилдөөгө карата изилдөөчүлөрдүн көңүл буруусу кыйла өстү, бул лексика-семантикалык каражаттардын көп аспектилүү анализи менен шартталат. Көркөм тексттин аталып өткөн каражаттарын, аларды которуунун спецификасын лингвистикалык изилдөө котормо, эң алды менен тилдердин функцияланышынын маанилүү аспекти катары, өзгөчө позициядан каралууга тийиш экендиги түшүнүүгө аргасыздан алып келет.

Негизги сөздөр: котормо, тил, салыштырма анализ, металингвистикалык каражаттар, семантикалык дал келүүсү (адекваттуулугу), котормонун эквиваленттүүлүгү, котормонун дал келүүсү, лексика-семантикалык каражаттар, салыштырма-типологиялык аспектилери, которуунун өзгөчөлүгү, кош тилдүүлүк, лингвистика, герменевтика, коммуникация, сөздөрдүн котормосу, когнитивдик позиция, тексттин функционалдуу доминанттары, менталдык-лингвистикалык модели, про-позиция, индивидуалдык стиль.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности системы метаязыковых средств создания художественного текста как объекта перевода. Актуальность изучения двуязычия, герменевтики, сравнительно-типологических аспектов определяется возрастающим значением коррекции некоторых понятий, выраженных в современном языкознании.

В последнее время в связи с многоаспектным анализом системы лексико-семантических средств резко возросло внимание исследователей к сравнительно-типологическому изучению языков на материалах художественной литературы. Лингвистическое изучение упомя-

нутых средств художественного текста, специфики их перевода неизбежно приводит к пониманию того, что перевод должен рассматриваться с особых позиций, прежде всего как важный аспект функционирования языков.

Ключевые слова: перевод, язык, сопоставительный анализ, метаязыковые средства, семантическое сопоставление (адекватность), переводческая эквивалентность, переводческое сопоставление, лексико-семантические средства, сравнительно-типологические аспекты, особенности перевода, билингвизм, языкознание, герменевтика, коммуникация, перевод слов, когнитивная позиция, функциональные доминанты текста, ментально-языковая модель, пропозиция, индивидуальный стиль.

Annotation: This article discusses the features of the system of metalinguistic means of creating a literary text as an object of translation.

The relevance of studies of bilingualism, hermeneutics, and comparative-typological aspects is determined by the increased importance of correcting some concepts that are reflected in modern linguistics. The expediency of this study is due to the need to study the process of translation from cognitive positions, since at the present stage the positions of linguistics in the construction of a general model of language retain the permanence of formalization. Recently, the attention of researchers to the comparative typological study of languages on the material of fiction has increased markedly, due to the multidimensional analysis of the system of lexical-semantic means. The linguistic study of the mentioned means of a literary text, the specifics of their translation inevitably leads to the understanding that translation should be considered from a special standpoint, primarily as an important aspect of the functioning of languages.

Keywords: translation, language, comparative analysis, metalinguistic means, semantic comparison (adequacy), translation equivalence, translation comparison, lexico-semantic means, comparative typological aspects, translation features, bilingualism, linguistics, hermeneutics, communication, translation of words, cognitive position, functional text dominants, mental-linguistic model, proposition, individual style.

Көркөм текстти которуу ар дайым убакытка, социалдык багыттуулукка, билимдердин индивидуалдуу деңгээлине дал келген автордук индивидуалдуу стиль менен аныкталат. Котормонун теориясы менен алектенген изилдөөчүлөр А.Д. Швейцер, В.Н. Комиссаров ж.б. [1, 207–208-б.; 2, 130–155-б.]. «түп нусканы кайра жаратуу, б.а. түп нусканын жана котормонун маанилик, эмоционалдык-образдык, маданий жана башка аспектилердеги толук адекваттуулугуна жетишүү дээрлик мүмкүн эмес» деп эсептешет, себеби которуу процессинде «контекст жана баарлашуу кырдаалы менен калыптанган инварианттык маанини» сактоо зарыл [1, 208-б.].

Я.И. Рецкер которуу процессинин татаалдыгын жана көп кырдуулугун бул маселени комплекстүү чечүүнүн мүмкүнчүлүгү катары караган [4]. Которуу процессинде текст коммуникативдик жана когнитивдик биримдүүлүктөгү котормочунун жалгыз таянычы болуп чыгат. Когнитивдүүлүк деп, ар кандай деңгээлдерде (биринчи же экинчи) тексттик ишмердүүлүктүн формаларын да, ошондой эле тилдин формасынын да камтыган процедуралык билимдердин (стратегиялардын, конвенциялардын, эрежелердин) ар кандай типтери менен мүнөздөлгөн тексттик ишмердүүлүк жана текст түшүнүлөт [4, 9-б.]. А.Г. Баранов белгилегендей, когнитивдүүлүктүн экинчи жагы катары «декларативдүү билимдер» чыгат, б.а. тилдик айтымдардын жана дүйнө жөнүндөгү билимдердин тизмеси.

Тексттик ишмердүүлүктү А.Г. Баранов абстракциялардын чынжыры катары карайт, кеп субъектинин ойлорунан жана эркинен конкреттүү текстке карай, мында төмөнкү деңгээлдеги абстракция катары когнитив же фрейм чыгат, алар бир предметтик область менен бириктирилген тексттердин «инварианттуу менталдык-лингвистикалык» мүнөздөмөлөрүн камтыйт. Автор когнитивтин төмөнкүдөй белгилерин баса белгилейт:

1. когнитив так белгиленген предметтик областка таандык жана тематикалык бүтүндүктү жана жыйынтыктуулукту билдирет;

2. тематикалык композицияга ээ;

3. баарлашуу субъектинин аң-сезиминде белгилүү бир предметтик область жана иш-мердүүлүк тармагы менен байланышкан тилдик айтымдарды камтыйт;

4. когнитив – бул, айрыкча, дүйнө жана тил жөнүндөгү декларативдүү маанилердин менталдык-лингвистикалык модели;

5. процессуалдык билимдер менен, б.а. тексттик типтүүлүктүн жогорку деңгээлдеринин (б.а. өзгөртүлгөн функционалдык-семантикалык элементардык тексттердин) стратегиялары, конвенциялары, эрежелери менен толукталат [5, 5–10-б].

Арийне, мындай процедуралык жана декларативдүү билимдерди которуу учурунда эске алуу кажет, себеби, бул учурда когнитив белгилүү бир түрдө түрүн өзгөртөт, б.а. баарлашуу субъектинин аң-сезиминдеги тилдик айтымдар, ошондой эле декларативдүү маанилердин менталдык-лингвистикалык модели котормочу ээ болгон менталдык-лингвистикалык моделдерге ылайык трансформацияланат.

Котормо текстти изилдөөнүн негизги багыты – түп нуска тексттин жана анын котормосунун түзүмдүк жана функционалдык дал келишинин даражасын талдоо. Которууда которулуп жаткан тексттин спецификасын (өзгөчөлүгүн), котормону жүргүзүп жаткан шарттарды жана бул процесстин катышуучуларынын мүнөзүн эске алуу зарыл. Котормочулук иш-мердүүлүктү баалоодо, В.А. Кухаренконун пикири боюнча, анын функционалдык-коммуникативдик жагын, б.а. «котормонун реципиентинин реакциясынын адекваттуулугун, тексттин түп нускасы менен котормосун кабыл алуунун окшоштугун» белгилөө керек [6, 161-б].

Ю.С. Степановдун: сөздөр – бул «эки тараптуу бирдиктер», алардын бир жагы маани же мазмундун планы, ал эми экинчи жагы – чагылдыруунун планы катары берилет деп айткандары [9, 9-б], форма менен мазмундун ортосундагы татаал байланыштын болушун тастыктайт. Демек, чыгарманын формасын эске албастан, семантикалык маалымат тууралуу айтуу мүмкүн эмес, а бирок форма менен мазмундун ортосунда так чекти коюуга дайыма эле мүмкүн боло бербейт [5, 20-б.]. Бул суроо бул маселе үчүн өтө олуттуу болуп саналат, себеби котормо теориясын бир гана кептик маалымат менен чектелбеген чыныгы түшүнүү позициясынан кароо зарыл [5].

Биздин байкоолор көрсөткөндөй, которуу процессинде толук лексикалык эквиваленттүүлүккө жетишүүгө дээрлик мүмкүн эмес, жана бул түп нусканын авторунун жана котормочунун ар кандай социо-маданий пресуппозициясы болгондугунан улам ушундай болот. Л.С. Бархударов [3, 133–143-б.] А.Д. Швейцер [1, 76–111-б.], В.Н. Комиссаров [2, 150–168-б.] ж.б. белгилегендей, өзүнчө сөздөрдү эмес, ар кандай лексикалык мааниге ээ болгон, бирок бирдей мазмунду берген пропозицияны салыштыруу маанилүү. Пропозиция деп, кептик актылар, ошондой эле модалдык операторлор, пропозициялык көз караштардын предикаттары ж.б. менен иш алып барган объектини түшүнүү керек, б.а. пропозиция – сүйлөмдүн мазмуну, мүмкүн болгон же балким боло турган (Рассел, Черч, Успенский, Падучева, Артюнова, Кацнельсон, Vendler, Stalnaker, Fillmore ж.б.).

Котормочу автордун позициясына ылайык коммуникативдик жана маданий позицияны тандап алышы керек. Которулган текстте чыгарманын тилин жана стилин эң жакын которуу маселеси азыркы котормо теориясында эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Коммуникация теориясында билдирүү тилдин кайсы каражаттары менен жүзөгө ашырылганы маанилүү болот. Бул жагынан караганда Дж.Остиндин [13] 1939-жылы лекцияларында формулировкаланган кептик актылар теориясы маанилүү болду. Бул теориянын олуттуу учурлары болуп Остин тарабынан констативдердин (б.а. чындык же жалган болушу ыктымал болгон сүрөттөөчү билдирүүлөр) перформативдерден (б.а. 1 жактагы алып жүрүүчү тарабынан аткарылган аракет тууралуу билдирүү) бөлүп алуусу саналат.

Остин локуцияны (бир нерсе тууралуу кабарлоо), иллокуцияны (өзүнүн кептик жүрүм-туруму тууралуу кабарлоо) жана перлокуцияны (кептик таасир этүү) айырмалайт [13, 121-б]. Мындан тышкары, ал пресуппозицияны аныктайт, ал ийгиликтүү коммуникациянын алгы сөзү катары кабылданат. Кептик акт катышуучуларсыз жүзөгө ашырылышы мүмкүн эмес, б.а. айтуучу жана адресаттын болушу шарт, алар белгилүү бир социалдык ролдордун же функциялардын алып жүрүүчүлөрү болуп саналышат. Кептик актынын катышуучулары кептик компетенцияларга, б.а. жалпы кептик көндүмдөргө, дүйнө тууралуу көз караштарга жана билимдерге ээ болушат.

Тил социалдык кубулуш [11, 47-б.], ал кептик ишмердүүлүктү ишке ашырат, ошондой эле «ойлордун чексиз көлөмүн чагылдыруу үчүн жана жаңы кырдаалдардын чексиз көлөмүнө тиешелүү түрдө реакция кылуу үчүн каражаттар менен камсыз кылат» [14, 11-б.].

Адабий-көркөм чыгарманын тили көркөм-эстетикалык сапатка жана «сөз менен көркөм сүрөттөө каражаттарынын тарыхый жактан өнүккөн системасына» ээ [15, 31-б.; 4]. Ушуга байланыштуу айтып берип жаткан субъект өз сезимдерин, ойлорун ж.б. чагылдыруу үчүн ар жолу импровизация кылбайт, тек гана тилдеги даяр, керектүү сөздөрдү табат.

Котормо тууралуу азыркы илимде тил аралык жана маданияттар аралык коммуникациянын түрү катары котормонун негизинде түп нусканын тексттин толук кандуу алмаштыруучу текстти өндүрүү турат деген жобо бар. А бирок автордун жана котормочунун дүйнө картинасы бир жактуу аныктоого болбойт, ошондуктан, В.А. Кухаренконун ою боюнча, «көркөм текстти интерпретациялоонун ар түрдүүлүгү анын ар бир реципиентинин инсандык өзгөчөлүгү менен шартталат» [6, 163-б.]. Котормочуга автордук позицияга туура келген коммуникативдик-маданий позицияны тандоо зарыл. Котормо текстте чыгарманын тилин жана стилин өтө жакындаштырып берүү маселеси – котормонун азыркы теориясынын актуалдуу маселелеринин бири.

Колдонулган адабияттар:

1. Швейцер А.Д. Семантико-стилистические и прагматические аспекты перевода. // Иностранные языки в школе. – 1971. – №3. – С. 207–209.
2. Комиссаров В. Н. Перевод в аспекте корреляции «язык – речь» // Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. Вып. 127. – М., 1978. – С. 130–155.
3. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
4. Рецкер Я.И. Задачи сопоставительного анализа переводов // Теория и критика перевода. – Л., 1962.
5. Баранов А. Г. Когнитивность текста (к проблеме уровней абстракции текстовой деятельности) // Жанры речи. – Саратов, 1997.
6. Кухаренко В.А. О возможности сохранения индивидуального стиля автора оригинала в переводе // Перевод и коммуникация. – М., 1997.
7. Sagar J.C. Types of Translation and Text Forms in Environment of Machine Translation. Proceeding of a Conference. – Amsterdam-New York-Oxford, 1981.
8. Quirk R. Essays on the English Language Medieval and Modern. L., 1968.
9. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М., 1988.
10. Найда Ю. А. Наука перевода // Вопросы языкознания. – 1970. – №4.
11. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977.
12. Якобсон Р.О лингвистических аспектах перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978.
13. Austin J. L. How to do things with words. – Oxford, 1962.
14. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М., 1972.
15. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – М., 1954.

Рецензент: филол. илим. док., проф. м.а. Эгембердиева А.А.